

بسمه تعالی

بررسی مفهوم پاسداشت حرمت خویشاوندان در آیه ۱۷۶ سوره نساء

شهربانو سعادت^۱

چکیده

اسلام دین کاملی است چون برای تمام مراحل زندگی انسان در حیات و ممات برنامه‌ریزی کرده است، پس انسان بعد از مرگ اموال خود را به خویشاوندان نزدیک به ارث می‌گذارد. به همین دلیل وراثی که به موجب نسب، ارث می‌برند به سه دسته تقسیم می‌شوند، دسته اول: خویشان نزدیک متوفی که همان پدر و مادر و فرزندان و فرزندان فرزندانند. دسته دوم: اجداد و برادران و خواهران و اولاد آنها. دسته سوم: اعمام و عمات و احوال و خالات و اولاد آنهاست. در این مقاله با توجه به آیه ۱۷۶ سوره نساء که مربوط به احکام ارث است و ارث‌بران دسته دوم را شامل می‌شود، پرداخته شده است. این آیه با تأکید بر تقسیم عادلانه ارث و رعایت و احترام به حقوق خویشاوندان، به اهمیت پاسداشت حرمت و حقوق آنها پرداخته است این آیه به عنوان یکی از اصول مهم در فقه اسلامی، به حفظ عدالت و تقویت روابط خانوادگی کمک می‌کند و با فراهم کردن چارچوبی برای تقسیم منصفانه ارث، به تقویت پیوندهای خانوادگی و ترویج ارزش‌های اخلاقی و دینی کمک می‌کند. رعایت این اصول می‌تواند به ایجاد خانواده‌ای مستحکم و هماهنگ منجر شود.

کلید واژه: ارث‌بران طبقه دوم، حقوق، خویشاوندان، قرآن

مقدمه

قرآن کریم، به عنوان کتاب هدایت و راهنمای زندگی مسلمانان، حاوی آیات و دستوراتی است که به جنبه‌های گوناگون زندگی انسان می‌پردازد. یکی از مهم‌ترین موضوعات مطرح شده در قرآن، مسئله روابط خانوادگی و حقوق خویشاوندان است.

توارث میان ملل مختلف و مذاهب گوناگون رایج بوده است. در اسلام خویشاوندی ملاک مهمی در ارث‌بری است که بنابر قوانین، هر خویشاوند نزدیک بر خویشاوند دور مقدم است. طبقات وارثان و سهم هر یک در منابع دینی بیان شده است. در مواردی، مردان دو برابر زنان از متوفی میراث می‌برند؛ چراکه مسئولیت‌های مالی مردان بنابر قوانین اسلامی از مسئولیت‌های مالی زنان بیشتر است.

یکی از لوازم پیوندهای خانوادگی و خویشاوندی، مسئله ارث‌بری است. «توارث» از نخستین پیامدها و نتایج ملکیت بوده است که از قدیم، بنابر عرف در جوامع اعمال می‌شده است. گذشته از پیشینه تاریخی ارث، دین اسلام نیز در این رابطه دستورهایی را تشریع کرده و نظام ارث‌بری را در سیستم مالی خود و مرتبط با دیگر مسائل مالی طراحی کرده است. خویشاوندی مهم‌ترین ملاک قوانین مربوط به میراث است. از آنجا که اسلام بر فطرت استوار است، محدود ساختن ارث‌بری به رابطه‌های خویشاوندی کاملاً فطری و مقتضای خاص طبیعی بشر است؛ چراکه هر انسانی در حالت طبیعی ترجیح می‌دهد خانواده و خویشانش از او ارث ببرند تا بیگانگان. در کنار سیستم ارث نیز باید مسئله وصیت را طرح کرد و آن را عنوانی مستقل قرار داد که انسان‌ها بتوانند خارج از برنامه ارث، فرد دلخواهی را مالک بخشی از دارایی خود کنند. اسلام با طرح قانون تقدم رابطه‌های نزدیک‌تر خویشاوندی بر دیگر روابط، اولویت‌هایی را در ارث‌بری مطرح ساخت.

شرع مبین برای این اموال برنامه‌ریزی کرده و به این منظور وراثی را که به موجب نسب، ارث می‌برند، به سه طبقه تقسیم کرده است.

طبقه اول: این طبقه شامل پدر و مادر، اولاد و اولاد اولاد (نوه) است.

درجه اول: پدر و مادر و اولاد متوفی.

درجه دوم: اولاد اولاد (نوه‌ها).

درجه سوم: شامل اولاد اولاد اولاد (نیره‌ها).

طبقه دوم: اجداد (پدر و مادر بزرگ) و برادر و خواهر و اولاد آنها.

درجه اول: جد (پدر پدر و پدر مادر) و جده (مادر پدر و مادر مادر) و برادر و خواهر.

درجه دوم: پدر جد و مادر جد و پدر جده و مادر جده و فرزندان برادر و خواهر.

طبقه سوم: عمات (عمه) و عمام (عمو) و اخوان (دایی) و خالات (خاله) و اولاد آنها.

اول: عمو و عمه و خاله و دایی (درجه اول) و اولاد آنها (درجه دوم).

دوم: عمو و عمه و خاله و دایی پدر و مادر (درجه اول) و فرزندان آنها (درجه دوم).

این نوشتار در پی بررسی مفهوم پاسداشت حرمت خویشاوندان در آیه ۱۷۶ سوره نساء است و به عبارت دیگر بحثی است در مورد گروهی از طبقه دوم که همان برادران و خواهران ابوینی یا ابی هستند نتیجه‌اش روشن شدن ارث (کلاله) در سوره نساء خواهد بود. در این میان، آیه ۱۷۶ سوره نساء به‌طور خاص به موضوع ارث و حقوق خویشاوندان می‌پردازد. این مقاله به بررسی دقیق مفهوم پاسداشت حرمت خویشاوندان در این آیه پرداخته و ابعاد مختلف آن را تحلیل می‌کند.

۱. معرفی سوره نساء و جایگاه آن در قرآن

سوره نساء، چهارمین سوره قرآن کریم، در مدینه نازل شده و دارای ۱۷۶ آیه است. این سوره به دلیل پرداختن به مسائل مربوط به زنان و خانواده، «نساء» (زنان) نامیده شده است. سوره نساء حاوی بسیاری از احکام و قوانین اسلامی مربوط به خانواده، ازدواج، طلاق، ارث و روابط اجتماعی است و نقش مهمی در تبیین حقوق و وظایف افراد در جامعه اسلامی دارد. آیه ۱۷۶، آخرین آیه این سوره، به موضوع ارث می‌پردازد و به «آیه الكلاله» معروف است.

۱-۱ متن و ترجمه آیه ۱۷۶ سوره نساء

متن عربی آیه:

«يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ إِنَّ امْرُؤًا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتُ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ وَهُوَ يَرِثُهَا إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ فَإِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلَثَانِ مِمَّا تَرَكَ وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً رِجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» از تو فتوا می‌خواهند، بگو: خداوند درباره کلاله (میراث کسی که فرزند و پدر ندارد) به شما فتوا می‌دهد: اگر مردی بمیرد و فرزندی نداشته باشد و خواهری داشته باشد، نصف میراث از آن اوست، و آن مرد (نیز) از خواهر خود ارث می‌برد اگر او (خواهر)

فرزندی نداشته باشد، و اگر دو خواهر باشند دو سوم میراث از آن آنهاست، و اگر خواهران و برادران با هم باشند، سهم هر مرد به اندازه سهم دو زن است. خداوند (احکام را) برای شما بیان می‌کند تا گمراه نشوید، و خداوند به همه چیز داناست»^۱.

۱-۲ شأن نزول آیه ۱۷۶ سوره نساء

«شیخ طوسی» گوید: در سبب نزول آیه اختلاف کردند، جابر بن عبدالله گفت: در مدینه نازل شده و ابن سیرین گفت: در میان راهی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) با اصحاب خود می‌رفته نازل گردیده است، سعید بن المسيّب گوید: که عمر بن الخطاب درباره کلاله از رسول خدا پرسید؛ پیامبر فرمود: آیا مگر خداوند آن را بیان نکرده است؟ و این آیه را تلاوت فرمود.^۲ جابر بن عبدالله گوید: مریض بودم پیامبر بر من وارد شد و آب بر روی من پاشید من بهوش آمدم و گفتم: یا رسول الله من نه خواهر دارم آیا دو ثلث مال خود را برای خواهران خودم وصیت بکنم؟ فرمود: نیکویی کن و به آنها ببخش، گفتم: آیا نصف مال خود را وصیت بکنم؟ فرمود: نیکویی بنما و به آنها عطا کن، سپس بیرون رفت و دوباره برگشت و فرمود: ای جابر تو از این مرض نخواستی مرد و خداوند از برای خواهران تو در ارث آیه‌ای نازل فرموده است و جابر همیشه می‌گفت این آیه درباره من نازل گردیده است. قتاده گوید: اصحاب رسول خدا [همه درباره کلاله سؤال می‌کردند تا اینکه این آیه نازل گردید.^۳

۱-۳ تفسیر و تحلیل آیه ۱۷۶ سوره نساء

کلاله به معنای شخصی است که فرزند و والدین ندارد. این اصطلاح در قوانین ارث اسلامی اهمیت ویژه‌ای دارد. آیه ۱۷۶ چندین حالت مختلف را برای تقسیم ارث در مورد کلاله بیان می‌کند. تفاوت در سهم ارث بین مرد و زن در اسلام بر اساس مسئولیت‌های مالی است که مردان در خانواده بر عهده دارند و باید در چارچوب کلی نظام اقتصادی و اجتماعی اسلام بررسی شود. در تفسیر نمونه چنین آمده است:

^۱. قرائتی، تفسیر نور، ج ۲، ص ۲۲۴.

^۲. در تفسیر کشف الاسرار و تفسیر ابن مردویه قضیه عمر بن الخطاب نقل گردیده است.

^۳. محقق، نمونه بینات در شأن نزول آیات از نظر شیخ طوسی و سایر مفسرین خاصه و عامه، ص ۲۶۲.

این آیه مقدار ارث برادران و خواهران را بیان می‌کند، و همانطور که در اوایل این سوره در تفسیر آیه ۱۲ گفتیم درباره ارث خواهران و برادران، دو آیه در قرآن نازل شده است یکی همان آیه ۱۲ که ناظر به برادران و خواهران «مادری» است، و دیگر آیه مورد بحث که درباره خواهران و برادران «پدری و مادری» یا «پدری تنها» سخن می‌گوید، می‌فرماید: «يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يَفْتِيكُمْ فِي الْكِلَالَةِ؛ از تو در این باره سؤال می‌کنند، بگو: خداوند حکم کلاله (برادران و خواهران را) برای شما بیان می‌کند».

سپس به چندین حکم اشاره می‌نماید:

- ۱- «إِنْ امْرُؤٌ هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ؛ هرگاه مردی از دنیا برود و فرزندی نداشته باشد و یک خواهر داشته باشد نصف میراث او به آن یک خواهر می‌رسد».
 - ۲- «وَهُوَ يَرِثُهَا إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ؛ و اگر زنی از دنیا برود «و فرزندی نداشته باشد و یک برادر (برادر پدر و مادری یا پدری تنها) از خود به یادگار بگذارد تمام ارث او به یک برادر می‌رسد».
 - ۳- «فَإِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ؛ اگر کسی از دنیا برود و دو خواهر از او به یادگار بماند دو ثلث از میراث او را می‌برند».
 - ۴- «وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً رِجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ؛ اگر ورثه شخص متوفی، چند برادر و خواهر باشند (از دو نفر بیشتر) تمام میراث او را در میان خود تقسیم می‌کنند به طوریکه سهم هر برادر دو برابر سهم یک خواهر شود».
- در پایان آیه می‌فرماید: «يَبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا وَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ؛ خداوند این حقایق را برای شما بیان می‌کند تا گمراه نشوید و راه سعادت را بیابید (و حتما راهی را که خدا نشان می‌دهد راه صحیح و واقعی است) زیرا به هر چیزی دانا است»

۲. مفهوم پاسداشت حرمت خویشاوندان در آیه ۱۷۶

اسلام تأکید زیادی بر صله رحم و حفظ ارتباط با خویشاوندان دارد. آیه ۱۷۶ سوره نساء با تعیین سهم ارث برای خواهران و برادران، بر اهمیت این روابط تأکید می‌کند. تقسیم ارث به نحوی که در این آیه بیان شده، نوعی حمایت مالی از خویشاوندان را تضمین می‌کند و به حفظ کرامت و عزت نفس افراد خانواده کمک می‌نماید.

افراد را به حمایت از یکدیگر تشویق می‌نماید. با تعیین سهم مشخص برای هر یک از خویشاوندان، این آیه اصول عدالت و انصاف را در روابط خانوادگی ترویج می‌کند.

آیه ۱۷۶ سوره نساء نقش مهمی در تحکیم اخلاق اسلامی دارد و به چندین طریق به تقویت ارزش‌های اخلاقی در جامعه اسلامی کمک می‌کند:

۱. **عدالت و انصاف:** این آیه به تقسیم عادلانه ارث میان خویشاوندان اشاره دارد. رعایت عدالت

و انصاف در تقسیم ارث، یکی از اصول اساسی اخلاق اسلامی است که به جلوگیری از ظلم و تضییع حقوق افراد کمک می‌کند.

۲. **احترام به حقوق دیگران:** با تعیین سهم‌الارث برای هر یک از اعضای خانواده، آیه به حفظ

حقوق افراد و احترام به آن‌ها تأکید دارد. این احترام به حقوق دیگران، پایه‌ای برای ایجاد روابط سالم و اخلاقی در جامعه است.

۳. **تقویت پیوندهای خانوادگی:** اجرای احکام ارث بر اساس این آیه، به تقویت پیوندهای

خانوادگی و اجتماعی کمک می‌کند. احترام به حقوق و وظایف خانوادگی یکی از اصول مهم اخلاق اسلامی است که به حفظ انسجام و همبستگی در جامعه منجر می‌شود.

۴. **پرهیز از نزاع و اختلاف:** تعیین دقیق و روشن سهم هر فرد در ارث، از بروز نزاع‌ها و

تنش‌های احتمالی جلوگیری می‌کند. پرهیز از اختلافات و تلاش برای حل و فصل مسالمت‌آمیز آن‌ها، از ارزش‌های اخلاقی مهم در اسلام است.

۵. **آموزش و انتقال ارزش‌های دینی:** اجرای احکام ارث و توجه به آیه ۱۷۶، به آموزش و

انتقال ارزش‌های دینی و اخلاقی به نسل‌های بعدی کمک می‌کند. این آموزش‌ها می‌توانند به تقویت اخلاق اسلامی در جامعه منجر شوند.

این موارد نشان می‌دهد که آیه ۱۷۶ سوره نساء با تأکید بر عدالت، احترام به حقوق دیگران و تقویت

پیوندهای خانوادگی، نقش مهمی در تحکیم اخلاق اسلامی دارد.

۱۰. چالش‌های تفسیری آیه ۱۷۶ سوره نساء

یکی از چالش‌های تفسیری این آیه، تعریف دقیق واژه "کلاله" است. برخی مفسران آن را به معنای

فردی که فرزند و پدر ندارد تفسیر کرده‌اند، در حالی که برخی دیگر تعاریف متفاوتی ارائه داده‌اند. نسبت

سهم ارث زن و مرد (یک به دو) در این آیه، موضوع بحث‌های گسترده‌ای بوده است. برخی این نسبت را با توجه به مسئولیت‌های مالی مردان در اسلام توجیه می‌کنند، در حالی که برخی دیگر آن را چالش‌برانگیز می‌دانند.

چالش دیگر، تفسیر این آیه در شرایط اجتماعی-اقتصادی متفاوت از زمان نزول قرآن است. برخی معتقدند که باید تفسیری متناسب با شرایط معاصر ارائه شود، در حالی که دیگران بر ثبات احکام تأکید دارند.

نتیجه‌گیری

آیه ۱۷۶ سوره نساء نقش مهمی در تعیین قوانین ارث در اسلام دارد و بخش مهمی از نظام حقوقی اسلام را تشکیل می‌دهد. این آیه با تعیین حقوق و وظایف افراد در قبال خویشاوندان، نقش مهمی در شکل‌دهی به روابط خانوادگی و اجتماعی در جوامع اسلامی ایفا می‌کند. تفسیر این آیه باید با در نظر گرفتن اصول اساسی اسلام، مقاصد شریعت و شرایط معاصر صورت گیرد. این امر مستلزم گفتگو و تبادل نظر میان علما، متفکران و جامعه اسلامی است تا بتوان به تفسیری متوازن و کارآمد دست یافت که ضمن حفظ اصول اسلامی، پاسخگوی نیازهای جامعه معاصر نیز باشد.

این مقاله تلاش کرد تا با بررسی جامع آیه ۱۷۶ سوره نساء، مفهوم پاسداشت حرمت خویشاوندان را از زوایای مختلف مورد بررسی قرار دهد. امید است که این بررسی به درک عمیق‌تر از اهمیت روابط خانوادگی در اسلام و نقش قوانین الهی در تحکیم این روابط کمک کند.

در نهایت، باید توجه داشت که آیه ۱۷۶ سوره نساء، فراتر از یک قانون ساده ارث، بیانگر نگاه جامع اسلام به نظام خانواده و روابط اجتماعی است. این آیه با تأکید بر حقوق خویشاوندان، نه تنها به حفظ تعادل اقتصادی در خانواده کمک می‌کند، بلکه پیوندهای عاطفی و معنوی میان اعضای خانواده را نیز تقویت می‌نماید.

در عصر حاضر، با توجه به تغییرات گسترده در ساختارهای اجتماعی و اقتصادی، درک صحیح و اجرای مناسب مفاهیم این آیه می‌تواند راهگشای بسیاری از چالش‌های موجود در روابط خانوادگی و اجتماعی باشد. این امر مستلزم تلاش مستمر اندیشمندان اسلامی، فقها و جامعه‌شناسان برای ارائه تفسیری پویا و کارآمد از این آیه است که ضمن حفظ اصول بنیادین اسلامی، با واقعیت‌های جامعه معاصر نیز همخوانی داشته باشد.

در پایان، باید تأکید کرد که هدف نهایی از بررسی و تفسیر این آیه، دستیابی به جامعه‌ای است که در آن، روابط خانوادگی بر پایه عدالت، احترام متقابل و پاسداشت حرمت خویشاوندان استوار باشد. تحقق این هدف، نه تنها به استحکام بنیان خانواده کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ساز ایجاد جامعه‌ای سالم، پویا و اخلاق‌مدار خواهد بود.

فهرست منابع و مآخذ

قرآن کریم

الف) کتب فارسی

۱. احمدی، فاطمه، «تأثیر مدرنیته بر خانواده»، دو فصلنامه تخصصی پژوهش‌های اسلامی جنسیت و خانواده، ۱۳۹۷ هـ.ش، شماره اول.
۲. انصاری، عبدالله بن محمد، میبدی، احمد بن محمد، کشف الاسرار و عدة الابرار، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ پنجم، ۱۳۷۱ هـ.ش.
۳. انصاریان، حسین، تفسیر حکیم، قم: مرکز نشر دارالعرفان، جلد هشتم، چاپ اول، ۱۳۹۸ هـ.ش.
۴. بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، ترجمه: محمد رحمتی شهررضا، قم: انتشارات تهذیب- وحدت بخش، جلد چهارم، چاپ اول، ۱۳۹۲ هـ.ش.
۵. برازش، علیرضا، تفسیر اهل بیت (علیهم السلام)، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۴۰۰ هـ.ش.
۶. بستان، حسین، دهقان نژاد، رضا، زن در قرآن، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ پنجم، ۱۴۰۱ هـ.ش.
۷. توکلی، علی اکبر، احکام ارث در قانون ایران، تهران: انتشارات قانون یار، ۱۳۹۶ هـ.ش.
۸. حاج حسینی، ناهید، «ارث و شرایط تحقق آن»، پنجمین همایش ملی حقوق، ۱۳۹۸ هـ.ش.
۹. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ترجمه: علی صحت، تهران: انتشارات ناس، ۱۳۶۴ هـ.ش.
۱۰. طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، ترجمه: سید محمد باقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ هشتم، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۱۱. طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الأحکام، ترجمه: محمد باقر بهبودی، تهران: انتشارات کویر، چاپ اول، ۱۳۷۰ هـ.ش.
۱۲. علاسوند، فریبا، زن در اسلام، قم: نشر هاجر، چاپ دوم، ۱۴۰۱ هـ.ش.
۱۳. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳ هـ.ش.

۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب، **اصول الکافی**، ترجمه: صادق حسن زاده، تهران: قائم آل محمد، چاپ دوم، ۱۳۸۵ هـ ش.
۱۵. محقق، محمد باقر، **نمونه بینات در شأن نزول آیات از نظر شیخ طوسی و سایر مفسرین خاصه و عامه**، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱ هـ ش.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، **تفسیر نمونه**، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۷۴ هـ ش.
۱۷. نوری، حسین، «واکاوی مفهوم کلاله در آیات و روایات»، پژوهش‌های فقهی، ۱۳۹۵ هـ ش، شماره دوم.
۱۸. نوری، فاطمه، **چالش‌های مقررات ارث در نظام حقوقی ایران**، تهران: انتشارات جنگل جاودانی، چاپ اول، ۱۳۹۶ هـ ش.
۱۹. نوری طبرسی، حاج میرزا حسن، **مستدرک الوسائل**، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۳۱۱ هـ ش.
۲۰. نوری همدانی، حسین، **جایگاه بانوان در اسلام**، فارس: مؤسسه تحقیقاتی مهدی موعود (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، چاپ اول، ۱۳۸۲ هـ ش.
۲۱. حویزی، عبدعلی بن جمعه، **تفسیر نورالثقلین**، قم: انتشارات اسماعیلیان، چاپ چهارم، ۱۴۱۵ هـ ق.
۲۲. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، **الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور**، قم: انتشارات مکتبه آیت الله المرعشی النجفی (رحمه الله علیه)، چاپ اول، ۱۴۰۴ هـ ق.